
Проф. др Радослав Гаџиновић¹

Оригинални научни рад

UDK: 323.281:343.31(439.5)

АУСТРОУГАРСКИ ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ СУДСКИ ПРОЦЕСИ

*Ко стварно и искрено љуби своју
отаџбину, гладан је и презрен као
пас, а велики и узвишен као бог.*

Петар Кочић

Апстракт

Овај рад је покушај аутора да укаже на правно и политичко насиље над грађанима Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије кроз организовање велеиздајничких просеца у Загребу, Бечу и Бања Луци, као шест ђачких процеса у градовима БиХ. Ови процеси су усмерени против целокупног српског народа, с циљем да се оптужи за изазивање Великог рата, те да се та одговорност искористи за бр-зу ликвидацију српског националног покрета. Аустроугарске власти су оцениле да се, без обзира на околности, мора одлучно наступити прот-ив „оног дела Срба који су непријатељски расположени према царст-ву”. Оцењено је да је „само један мали део Срба из Босне и Херцеговине заиста лојалан, други део, који је врло велики, настоји да остави ут-исак лојалности, а трећи мањи део је отворено непријатељски и ан-тидинастички расположен”. Сматрали су да би се овај последњи део могао брзо намножити, „ако би се показала било каква слабост”. У том циљу организована насумична примена насиља над Србима у Босни и Херцеговини и у Хрватској. Тако је организовано масовно хапш-ење Срба након Сарајевског атентата, којима је суђено на Бањалу-чном велеиздајничком процесу. Организовано је шест судских процеса

¹ Научни саветник, Институт за политичке студије, Београд, mail: gacinovic@gmail.com

против ђака основних и средњих школа у Босни и Херцеговини. Процес Пјанић-Љубибратић је први судски процес у Европи против деце који је организовала аустроугарска власт у Босни и Херцеговини..

Кључне речи: *Аустроугарска, Босна и Херцеговина, велеиздајнички процеси, загребачки процес, Фридјунгов процес, бањалучки процес*

*

* *

Шест година пре Бањалучког процеса, 1909, у Загребу је организована велика велеиздајничка парница против Адама и Валеријана Прибићевића и још педесет једног Србина, чланова Хрватско-српске ко-алиције, који су оптужени за ширење великосрпских идеја и пропаганде, на основу лажних докумената и сведочења Ђорђа Настића, агента у служби аустријског генералштаба у Сарајеву. Упркос томе што је, како признаје и биограф Франца Фердинанда Теодор Сосноски (*Theodor von Sosnosky*), „пре него што је процес и почео било доказано да су главни оптужена Србина настављен је на инсистирање тадашњег председника мађарске владе Шандора Векерлеа, а главни окривљени осуђени су на дугогодишње казне затвора. Овај судски скандал изазвао је опште протесте у Европи, па је виши суд поништио пресуду. Одлучујућу улогу у компромитовању Аустроугарске у европском и светском јавном мњењу поводом загребачког велеиздајничког процеса одиграли су хрватски политичари и адвокати који су бранили оптужене. Управо поводом овог „велеиздајничког” процеса, средином априла 1909. године у Београд је изненада и ненајављено допутовао Томаш Масарик (*Tomáš Garrigue Masaryk*), истакнути филозоф и социолог, професор Универзитета у Прагу и председник Чехословачке Републике. Угледни гост веома је срдечно дочекан у српској престоници, указане су му све почести које доликују тако високој личности из света науке. Примили су га у званичну аудијенцију председник Народне скупштине Љубомир Јовановић, министар иностраних послова Милован Миловановић, као и неки страни посланици. Масарик је обавестио домаћине о разлозима своје посете: желео је да га компетентни људи у Београду обавесте о позадини судског процеса који се тих дана водио у Загребу, на којем су окривљена 53 лица српске националности из Хрватске и изнете веома тешке оптужбе на рачун српске владе. Масарик је неколико дана пре доласка у Београд краће време боравио и у Загребу, где је неуспешно покушао да

посети ухапшене Србе. Посумњао је да је реч о монтираном суђењу с политичком позадином. Његове сумње показале су се као тачне, јер је оптужница подигнута на основу неаргументованих и крајње сумњивих доказа, изнетих у једној брошури-памфлету под називом *Финале*, коју је написао Ђорђе Настић, за кога се касније испоставило да је агент-провокатор, односно припадник аустроугарске војне обавештајне службе. У брошури се тврдило да „Срби припремају револуцију и да им је циљ да словенске народе у Аустроугарској припоје Србији”.² Прави разлози за отпочињање тог судског процеса нису инспирисани само конструисаним доказима изнетим у поменутој брошури, него су узроци били много дубљи, у шта се Масарик убрзо уверио. Беч је, наиме, покушао да оправда анексију Босне и Херцеговине. Аустроугарска је на све начине пред светском јавношћу Србе приказивала као реметилачки фактор на Балкану. На челу антисрпске пропаганде стајао је Јосип Франк, челник Хрватске чисте странке права и велики србомрзац. У кампању против српског народа у Хрватској укључио се и познати књижевник Антун Густав Матош, човек који је годинама живео у Београду и био веома цењен међу литерарном и друштвеном елитом српске престонице, а и на почетку ХХI века једна београдска улица носи његово име. Матош је захтевао да се Срби у Хрватској називају „Хрвати православне вјере”, и у вези с тим у франковачком листу „Хрватско право” написао је текст у којем истиче да је „сасвим природно да се (Срби) на земљишту хрватском требају сматрати Хрватима”.³

Продужетак Загребачког велеиздајничког процеса био је Фридјунгов процес у Бечу. Процес је добио назив по професору Универзитета у Бечу Хајнриху Фридјунгу (*Heinrich Friedjung*), коме је аустроугарски министар спољних послова Алојз Ерентал прибавио мноштво лажних докумената, фалсификованих у аустријском посланству у Београду, према упутствима посланика Јаноша Форгача. Фалсификати о тобожњој антиаустроугарској подривачкој радњи Србије фотографисани су и послати грофу Еренталу и Францу Фердинанду. На основу тих фалсификата, Фридјунг је у листу *Neue Freie Presse* оптужио Хрватско-српску коалицију, с Франом Супилом на челу, за велеиздају и српско плаћеништво. Чланови Хрватско-српске коалиције одмах су код бечког суда подигли тужбу због клевете.⁴

² П. Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929., 238 – 245.

³ Н. Богуновић, “Вешала у Загреб стизала из Беча”, *Вечерње новости*, Београд 10. април 2005.

⁴ Н. Friedjung, *Neue Freie Presse*, 25. 3. 1909.

Пошто је доказано да су документи лажни, Франц Фердинанд је Супилу послао Беренрајтера (*Joseph Maria Baernreither*), који је на њега апеловао да са својим истомишљеницима одустане од тужбе и спасе част Монархије. Велеиздајнички процес у Загребу и Фридрихово суђење у Бечу значили су велики морални пораз Аустрије у очима светског јавног мњења. Открили су сву агресивност аустријске политике према Србији.⁵ Почетком јула 1914. године, кад је постало јасно да је рат између Аустроугарске и Србије неизбежан, било је само питање дана када ће аустроугарске власти у БиХ ухапсити све Србе опозиционаре као таоце. Иста судбина задесила је и српске посланике у хрватском, угарском и аустријском сабору. Богдан Медаковић је везан спроведен из Опатије у Загреб. Тако су прошли и многи Хрвати који су, због свог уверења о хрватско-српском народном јединству, били „неподобни режиму”. Ни њима није помагао посланички имунитет. У тежњи да искорени особености српске нације и културе, режим је на дан мобилизације затворио и све српске школе у Босни и Херцеговини и Хрватској, а још раније забрањена је српска застава. Наредбом од 26. јула 1914. године изрично су укинуте и крсне славе, а 6. августа забрањено је и ношење „србијанске капе”. Актом бр. 25826 од 3. октобра 1914. године хрватска влада је забранила ћирилицу у основним школама, а десет дана након анексије и у средњим. У Босни и Херцеговини таква наредба издата је тек 11. новембра 1915. и њоме је ћирилица потпуно искључена из службене употребе. Да је ступила на снагу само коју недељу дана раније, оптужени у бањалучкој велеиздајничкој парници не би, добили оптужницу писану ћирилицом.⁶

⁵ Ћ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској*, НИРО „Књижевне новине”, Београд 1989., 33.

⁶ В. Ћоровић, *Црна књига – патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Издање И. Ћ. Ђурђевић, Београд–Сарајево 1920., 93.

1. Бањалучки велеиздајнички процес

Након Сарајевског атентата наступио је период масовног насиља у Босни и Херцеговини. Срби су насилно хапшени и интернирани у логоре и казамате широм Аустроугарске монархије, најчешће у Арад.⁷ Одатле су, у мањим или већим групама, одвођени на суђења. Аустроугарска је насумично оптуживала Србе за велеиздају. Последњих октобарских и првих новембарских дана 1915. године велики број грађана Босне и Херцеговине одлази у Бањалуку, да се нађу у близини Црне куће, казамата у којем су робијали њихови најближи у ишчекивању суђења. Никада до тада судски процеси нису тако узнемирили светску јавност. Јер, свима је било јасно да је Аустроугарска кроз те процесе спроводила највиши ниво политичког насиља, а то је истовремено било тотално посрнуће права и правде. Војна команда је крајем септембра 1914. наредила да се за таоце узимају нарочито учитељи и попови, јер се о њима говорило да су „изван куће сумњиви”.⁸ Међу 156 осумњичених на Бањалучком процесу било је 19 свештеника, један доктор теологије и два богослова,⁹ а међу 16 осуђених на вешала била су четири свештеника. Поред осталих, било је 26 сељака, 14 учитеља, 32 трговца и 12 ђака.¹⁰ Израчунато је да је само на том процесу била оптужена половина српске интелигенције у Босни и Херцеговини. Ако се томе додају и процеси ђацима, кад се судило интелектуалном подмлатку, остаје несумњив закључак да је постојао циљ да се интелигенција историјски затре и онеспособи да предводи народ. У

⁷ Слање првих транспорта „политичких затвореника” у Арад почело је 10. августа 1914. Сабирни центар био је у Босанском Броду, где су људи у тесним, загушљивим баракама, без игде ичега, проводили 4–5 дана чекајући да се сакупи довољан број ухапшених за планирани контингент. „Арад је био једна велика жива костурница. Због свих тих несавесности и злочиначких намера управе, због нездравих услова за живот и због потпуне пренебрегнутости, затвореници су тамо умирали у масама. За првих пет и по месеци интернације, односно до 30. јануара 1915, умрло је у њему 1.195 особа, а до 25. марта исте године повисио се тај број на 1.772. Како су тада учестала затварања у Араду ради велике велеиздајничке парнице, престали су даље водити списак помрлих, али се ипак зна да је њихов број изашао на 2.200. Јер, од 5.500 интернираца послато је из Арада кући 1.031 лице, 1.900 је узето у војску, а 430 (44 жене и 37 деце међу њима) премештено је 27. новембра 1915. из Арада у Нежидер. Остатак је остао у арадском гробљу, заувек.” *Ibid.*, 98.

⁸ П. Слијепчевић, «Босна и Херцеговина у светском рату», *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929., 233.

⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Српска књижевна задруга, Београд 1973., 136.

¹⁰ Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970., 146.

септембру 1914. затворене су гимназије у Мостару и Тузли.¹¹ Није претеран закључак да су власти својим велеиздајничким процесима прогласиле за револуционаран и издајнички целокупан српски културни, просветни и национални покрет. Трећег новембра 1915. године, у препуној великој сали Девојачке школе у Бањалуци, почело је суђење. Председавао је судија Коломан Милец, уз њега су били вотанти (лица која имају право да гласају) Јулије Ансион и др Мајер Хофман. Др Вилим Кениг данима је читао оптужницу. Тужилац др Вилим Кениг почео је своју беседу која је оптуженима већ била добро позната. И само читање оптужнице изискивало је од тужилаца др Вилима Кенига и Жиге Пинтера много напора и стрпљења, јер су наводи оптужбе били штампани на 262 странице формата великог писаћег канцеларијског табака. Читањем оптужнице започео је велики судски процес, који је у историју ушао под именом Бањалучки велеиздајнички процес. Светска јавност, посебно професори угледних универзитета, били су веома изненађени потезима аустроугарске окупационе власти, која је инсценирала један тако монструозан судски процес, стављајући на оптуженичку клупу због велеиздаје велики део српске интелигенције у Босни и Херцеговини крајем 1915. године, управо у време када је њена војна сила постизала успехе и била у великој офанзиви на Балкану, односно када је била уверена да ће Србија изгубити рат, јер се српска војска, десеткована, почела повлачити из земље. Окривљени су од ред бр. 1 до закључиво са 123 зато што су (у намери да се на силу измијени однос и државно јединство подручја Босне и Херцеговине према Аустроугарској монархији, и да се Босна и Херцеговина припоји Краљевини Србији), током година 1911–1914. приступили организацији српског револуционарног друштва *Народна одбрана* у Београду зато што су они непосредно учествовали у томе велеиздајничком процесу и то: подстицањем, позивањем, затим договарањем и споразумом, било с централном управом *Народне одбране* у Београду, било с појединим члановима одбора *Народне одбране*, и србијанским пограничним официрима, посебно Костом Тодоровићем у Ужицама, затим припремањем устанка и позивањем народа на побуну у Босни и Херцеговини, извиђањем јачине и стања војне снаге у Босни и Херцеговини, њеног бројног стања и припрема, размештаја и кретања, стања тврђава и војних утврђења, залиха, магазина и предмета, који се тичу војничке одбране Босне и Херцеговине, у намери да то непријатељу јаве... што су ... дотични организатори у соколским, побратимским и земљорадничким друштвима Босне и Херцеговине; због ширења

¹¹ В. Ћоровић, 190-191.

соколских листова... и држањем предавања пропагирали политичко јединство целокупног српског народа, што су... чланове тих друштава ... војнички дисциплиновали и увежбавали да буду борци у народној војсци за ослобођење Босне и Херцеговине, и што су систематски будили у члановима тих друштава тежњу да у заједници са србијанском војском силом остваре политичко уједињење Босне и Херцеговине с Краљевином Србијом.¹²

Поставља се питање зашто је црножута монархија предузела један такав политички процес против својих поданика, упркос томе што је било јасно да ће је то компромитовати чак и пред јавношћу земаља савезника.¹³ На овакав подухват Аустроугарска се одлучила из спољних и унутрашњих разлога. Осим унутрашњих политичких потреба за једним великим велеиздајничким процесом против Срба, који је, пре свега, имао за циљ да се интелигенција одвоји од народа, како не би могла да га припреми за пружање помоћи Србији, главна тежња била је да се Србија окриви за изазивање Првог светског рата. Будући да се на суђењу Гаврилу Принципу и осталим видовданским херојима никако није могло доказати да је званична Србија припремала, чак ни припомогла атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву, требало је по сваку цену доказати да је српски национализам распириван и увезен из Србије у Аустроугарску, да је настао агитацијом и да га, према томе, треба искорењивати свим расположивим средствима као опасног по државу. Протагонисти прогона Срба у Босни и Херцеговини веровали су да ће за оптужене у такозваном Велеиздајничком процесу бити довољно доказа, јер су Аустријанци, прешавши Дрину, на самом почетку рата, у Лозници и другим пограничним местима успели да заплене велики део штампане документације који је остао повлачењем српских пограничних јединица. Најзначајнији документ до кога су дошли био је *Дневник рада мајора Косте Тодоровића*. Овај документ био је основа за највећи и најважнији део оптужнице, о чему сведочи и чињеница да се у њој овај српски погранични официр помиње више од три стотине пута. У документацији мајора Тодоровића нађем је "Извештај о револуционарном раду" који је напосао Владимир Гађиновић и предао га мајору Кости Тодоровићу 1912. године у Шапцу. Суд је у ове документе полагао велике наде, јер се веровало да забелешке Косте Тодоровића могу да буду одлучујући доказ за тврдњу аустроугарске дипломатије да је Србија кривац за избијање Првог светског рата. Аустроугарској је било изузетно

¹² *Ibid.*, 190-196; С. Скоко, *На бесмртној вертикали српске ратне прошлости*, Свет књиге, Београд 2012., 165-167.

¹³ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд 1966., 638.

значајно да нађе морално оправдање што је изазвала светски рат. Сви познати подаци наводе на само један закључак – да велеиздајнички процеси у Босни и Херцеговини у време Првог светског рата нису били стварни наставак сарајевског суђења атентаторима. Имали су дубљи политички значај и требало је да послуже као увод у доношење административних промена које је војска у Монархији спремила. Процеси је требало да потврде политичке одлуке које су биле планиране и да им дају смисао легалности. Изгледа нелогично да би се сељак на једном оваквом суду морао кажњавати зато што је установљено да је захтевао решавање аграрног питања, управо у време кад и саме званичне власти заступају исто становиште. Таквих нелогичности било је веома много. Идеја о организовању велеиздајничких процеса појавила се одмах након атентата. Након избијања рата, у Сарајеву је ухапшено 180 ђака, оптужених да имају неке везе са убиством престолонаследника. Сви који су тада били пуштени морали су остати у вароши, јер се предвиђало да ће бити позвани на будућа суђења као сведоци.¹⁴

Већи део оптужнице у Бањалучком процесу односи се управо на доказивање да су српске организације, у сарадњи са српском владом, припремиле насилно одвајање покрајина од Монархије и због тога сnose одговорност за избијање рата. Штампани текст оптужнице износи целу књигу од 262 странице великог формата, коју власти нису хтеле да прихвате, јер се из саме оптужнице, као и броја оптужених на овим процесима, јасно видело да иза атентата стоји масован национални покрет у Босни и Херцеговини и да политика српске владе у томе није имала значај. Оптужница се широко позивала на документе објаве рата Србији у којима су српска штампа и националне организације окривљене да су од анексионе кризе активно радиле на отцепљењу покрајина. У том смислу детаљно су разрађене историја и структура *Народне одбране*, као и методе којима се служила. У посебним главама разрађена је одговорност културног друштва *Просвјета* и српског соколског покрета у целини. У оптужници је темељито цитиран и *Извештај о раду Крагујевачког соколског друштва Душан Силни у 1912. и 1913. години*, који је био штампан у Крагујевцу 1914. Исто су тако анализирани публикације српских културних и задружних организација које су улазиле у општи склоп *Народне одбране* а посебно извештај о револуционарном раду

¹⁴ М. Екмечић, «Жалосна баштина из године 1914», *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914-1917*, Институт за савремену историју Београд, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Београд и Графомарк, Лакташи 1996, 11; Ч. Поповић, «Бањалучки процес», *Нова Европа*, 11. децембар 1929.

Владимира Гађиновића. Од 156 оптужених на Бањалучком процесу, 123 су сумњичени да су били чланови и повереници тог „српског револуционарног друштва”, а Васиљ Грђић и Саво Љубибратић да су били његови руководиоци. Очигледно је да је *Народна одбрана* била широк национални покрет, који није искључивао ни народну револуцију као једно од средстава за постизање циљева. Наравно, једно је шта је вођство *Народне одбране* намеравало да припреми у случају да се појаве могућности националне борбе за уједињење, а друго је шта се стварно и припремило. Судови на велеиздајничким процесима то нису раздвајали.¹⁵ Оптуживане су и све, по њиховом мишљењу, спорне националне организације. Теже је било с *Просвјетом*, која је изгледала готово нерањива, због потпуне легалности и отворености деловања. *Просвјета* је настала 1902, као установа за помагање српским ђацима и студентима. Њена политичка мисија била је, без сумње, шира, јер се полазило до тога да српски народ неће бити у стању да послове у покрајини преузме у своје руке све док не изгради школовани подмладак, који ће бити у стању да преузима послове модерне администрације. Почетком XX века није било више од 24 универзитетски образована Србина у Босни и Херцеговини. Управо је *Просвјета* допринела да се изгради модерна српска интелигенција у покрајинама. То је била широка организација, која је 1911. имала целу мрежу од 79 пододбора, 266 повереника и неколико хиљада чланова помагача. До почетка рата ова просветна организација школовала је 127 студената на светским универзитетима и 220 средњошколаца. Тиме је однос српских и несрпских интелектуалаца битно измењен и доминација католичких интелектуалаца ослабљена. Већ 1913. матуру је завршило 319 католичких, 100 муслиманских и 265 православних ђака.¹⁶ Суђење целој организацији на Бањалучком велеиздајничком процесу заиста је непримерено, а образлагали су га тврдњом да се, наводно, секретар организације бавио подривачком пропагандом. Циљ велеиздајничких процеса очигледно је био да се укину институције из којих је поникла овако моћна и свесна национална интелигенција. У оквиру ових намера да се једном националном покрету, који је деловао кроз систем легалних и дугорочних националних институција, припише одговорност за избијање светског рата, суд је на Бањалучком процесу у пресуди навео и висину ратне штете (31.754.990 круна) коју је, наводно, српска војска направила приликом преласка на територију Монархије.¹⁷

¹⁵ М. Екмечић, 32-35.

¹⁶ *Ibid*

¹⁷ *Ibid.*,33.

Прогон српског народа узео је такве размере да је тешко установити колико је укупно људи прошло кроз аустроугарске казамате. С неверицом се прихвата податак из литературе да је почетком рата у јужној Угарској ухапшено неколико хиљада, а ликвидирано неколико стотина људи. У Босни и Херцеговини тај број је био знатно већи, а велики број људи прошао је кроз концентрационе логоре (Арад, Добој, Шопрењек, Коморан, Кечкемет, Телрсорф, Туроњ, Грац и Жегар). Крајем рата антисрпска емиграција је сматрала да је у јужнословенским земљама хапшено око 50 хиљада људи. Колико је нереалан тај број, показује податак да је само кроз логор у Добоју прошло 45.791 лице, од тога више жена и деце него одраслих мушкараца. То значи да би овај број морао бити неколико пута већи него што се у неким земљама крајем рата претпостављало. У Босни и Херцеговини за време рата је умрло 100.986 деце млађе од десет година. У систему узимања талаца и депортовања сумњивих породица, највише страдају српски интелектуалци.¹⁸

Разлика између суђења за политичке преступе пре рата 1914. и оних након његовог избијања јесте у томе што је суд пре избијања рата највише гонио сељаке, а у току рата на мети су били углавном интелектуалци. Сељаци су за време рата депортовани у логоре без суђења. Закони о „изнимним мерама” за поједине покрајине или целу Монархију припремани су од 1906. а њихови нацрти до избијања балканских ратова 1912. мењани су три пута.¹⁹ Правне норме за „службу безбедности” у Монархији нису биле једнаке у свим покрајинама. Негде је било предвиђено завођење војних судова, а у Триполу, Форлабергу и Босни и Херцеговини од почетка се рачунало на стварање заштитних добровољачких јединица („Landeschützen”). Те јединице су и у мирно доба могле дејствовати против унутрашњих непријатеља државе.²⁰ Војноказнено законодавство изграђивано је од 1908, а предвиђало је примену радикалних мера да би се онемогућиле унутрашње побуне („Нека се сваки командант чува половичних мера”).²¹ Мешање власти у истраге и саме процесе толико је оптеретило телефонске линије да су биле готово неупотребљиве. Због

¹⁸ Епископ жички Василије, 142-146.

¹⁹ Ch. Führ, *Das k. u. k. Armeekorps und die Innenpolitik in Österreich 1914-1917*, Graz 1968., 17.

²⁰ R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, *Innere Front. Militarassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, I. Zwischen Streik und Meuterei*, Wien 1975., 18.

²¹ Упутство уз допис Земаљске владе упућено полицијским дирекцијама у Бечу и Паризу 25 новембра 1914, АБХС, „Окружни суд Тузла ц/а Тодор Илић”, IV-4-2 бр. 313, упутство је нађено код калуђера Драгутина Тихија

тога је било одређено да се извештавање с процеса повери изабраној штампи (*Neue Freie Presse, Pester Lloyd, Novosti, Bosnische Post* и *Hrvatski dnevnik*), која је на лицу места цензурисана.²² Све ове посебне мере у припремању судова и утицаја на њихов рад биле су разлог да су и највиши политички руководиоци касније сматрали Бањалучки процес „тужном политичком баштином из 1914. године”.²³ У корист помиловања осуђених у Бања Луци, Пашић је покушао да ангажује и холандску владу. Милојевић, српски посланик у Хагу, фебруара 1917. известио је Пашића да му је холандски министар иностраних послова „обећао да ће телеграфисати холандском посланику у Бечу да делује у смислу помиловања”.²⁴ У другој половини фебруара 1917. Пашић је примио и вести из Париза да је, на заузимање неких француских јавних радника (католика), шпански краљ други пут послао телеграм у Беч у корист бањалучких осуђеника. Затим је стигла вест из Ватикана да је папин нунције био на аудијенцији код аустријског цара, да је предмет разговора било помиловање „велеиздајника”, али да од нунција још нема вести. Зато је Ватикан тражио извештај од нунција, који је 1. марта одговорио да је учинио у име папе живу најтоплију представку за помиловање, али да са аустријске стране нема још одговора. Најзад, 28. марта 1917, Пашић је из Мадрида добио телеграм у којем се каже да је „16 осуђеника на смрт у Бањалучком процесу помиловано. Краљ шпански је наредио још ноћас честитати и мени јавити колико га је обрадовала депеша Аустро-Угарског цара о том”.²⁵ Пашић се патетичним речима захвалио шпанском краљу,²⁶ а исто је учинио и Никола Стојановић у име целог српског народа у Босни и Херцеговини и породица помилованих.²⁷ Текст телеграма аустријског цара шпанском краљу Алфонсу XIII гласи: „Удовољавајући Вашој жељи и искрено радостан, што могу вршити право помиловања, укинуо сам шеснаесторици Бошњака смртну казну.”²⁸

²² Земаљска влада Заједничком министарству, Сарајево, 5. новембра 1915. АБХС, 1918.

²³ Дефиниција генерала Саркотића у једном писму Народном вијећу 1918, В. Ђоровић, 13.

²⁴ ДАСИП, ЈО ф.1. дос. V пов. бр. 219.

²⁵ ДАСИП, ЈО, ф.1. дос. VI пов. бр. 270 – Телеграм бр. 46 од 28. (15) III 1917. Јанковића српској влади.

²⁶ Исто. На полеђини горњег телеграма Пашић је саставио концепт захвалности.

²⁷ ДАСИП, ЈО, ф.1. дос. VI пов. бр. 302 – Телеграм бр. 391 од 9. IV (27. 3.) 1917. Грујића српској влади.

²⁸ „Хрватска ријеч”, бр. 109. од 2. маја 1917.

2. Ђачки процеси

Године 1915. у Босни и Херцеговини је одржано више политичких процеса против ђака средњих школа, на којима су осуђени за велеиздају. Иако је група процеса ђацима мотивски била ближе главном процесу сарајевским атентаторима 1914. године, имала је мало заједничког с њим. На тим процесима није суђено за учешће у атентату, него за стварање политичких организација различите намене. Неке ђачке политичке организације Аустроугарска је окарактерисала као тајне, које су спремне и одлучне да изводе политичке завере, а неке су биле безазлен покушај културног окупљања. Хапшење припадника омладинских националних организација почело је одмах након атентата. Осумњичени су да су радили на остваривању српског и југословенског уједињења. Истражним органима дата су опширна упутства са 21 тачком онога што треба установити при овим истрагама.²⁹

3. Процеси против омладине која се борила за уједињење Јужних Словена у самосталну државу

Први процес, Пјанић–Љубибратић, из 1912. године, аустроугарске власти у Сарајеву спровеле су због постојања *Српско-хрватске напредне омладине*, организације ђака сарајевских средњих школа. Установљено је да је 1911. године основана тајна ђачка организација, која се од 1912. у раду руководила: *Првом редакцијом општег програма Омладинског клуба Народно уједињење*, којег је Милош Пјанић, ђак сарајевске гимназије, донео у мају 1912. из Београда. До тог времена постојао је програм организације којег је израдио сам Пјанић. Окружни суд у Сарајеву, који је водио поменути процес, окарактерисао је циљ друштва на следећи начин: „Уједињење Хрвата, Срба и Словенаца и не само културно, него и политичко и државно, а с друге стране борба и мржња против Аустроугарске.” У одбору друштва били су: „Иво Андрић, ђак гимн., председник, Милош Пјанић, ђак гимназије, благајник, Садулах (Садија) Никшић, ђак Учитељске школе, библиотекар; одборници: Хамдија Никшић, ђак Реалке, и Лазар Ђукић, ђак Учитељске школе.” Састанци су одржавани под ведрим небом или у стану Садулаха Никшића, у Улици Логавиној 25. Под сумњом да су били чланови друштва, истрага

²⁹ М. Екмечић, 10-11; Д. Давидовић, „Омладински процеси у Босни и Херцеговини”, *Правда*, 6-9 јануар, Београд 1939.

је вођена против: Гаврила Принципа, Драгослава Љубибратића, Богдана Принципа, Драгутина Мраза, Џемала Дрљевића, Ђулаге Буковца, Владете Билбије, Ибрахима (Ибрице) Фазлиновића, Драгутина Блажевића, Владислава Сушића, Ристе Перишића, Бранка Врањешевића, Боривоја Јевтића, Предрага Митриновића, Душана Марјанца, Боривоја Ћасића, Бориса Оклобције, Каменка Милошевића, Душана Милошевића, а осумњичен је и већи број ђака. Осуђен је био само Милош Пјанић. Истрага је поведена 28. октобра 1912, а расправа одржана 22. априла 1913. Бранилац оптужених био је адвокат Данило Димовић.³⁰

Други процес организован је против завереника и учесника у Сарајевском атентату 28. јуна 1914, због убиства аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Истрага је поведена 28. јуна 1914, а расправа одржана код Окружног суда у Сарајеву 12-23. октобра 1914. Оптужени су и осуђени припадници (бивши или тадашњи чланови) *Српско-хрватске (напредне) националистичке омладине*: Гаврило Принцип, на 20 година тешке тамнице; Васо Чубриловић (16 година тешке тамнице), Трифко Грабеж (20 година), Цвјетко Поповић (13 година), Лазар Ђукић (10 година), Иво Крањчевић (10 година), Бранко Загорец и Марко Перин (по 3 године). Оптужнице су ослобођени Никола Форкапић и Драган Калембер. Под истрагом да су знали за припремање атентата, да су га одобравали или на ма какав начин помогли његово извођење, био је већи број припадника *Младе Босне*, али су због недовољног броја доказа ослобођени.³¹

Трећи процес, против *Српско-хрватске националистичке омладине*, био је у Бањалуци, 3. марта 1915. Истрага је почела одмах после Сарајевског атентата. Били су оптужени, као оснивачи организације: Лазар Ђукић, ђак Учитељске школе у Сарајеву и ђаци реалке у Бањалуци: Решид Куртагић, Богдан Јаракула и Еуген Бургер и 25 ђака реалке у Бањалуци који су били чланови. Уз поменуте ђаке, на истом процесу било је суђено и неколицини старијих лица

³⁰ Проф. В. Богићевић, *Млада Босна – тисма и прилози*, Свјетлост, Сарајево 1954., 467-468.

³¹ Преглед ђачких велеиздајничких процеса израђен је према изворном материјалу Држ. арх. НР БиХ у Сарајеву, и то под I/IV-2-1, Окр. суд у Сарајеву бр. 7962/12/9 под II/акв. бр. 828, Окр. суд у Сарајеву бр. 7471-к (1914); под III. (IV-4-2) 326. Држ. одвј. Б. Лука бр. 3194-III 1411/14; под бр. IV (IV-3-3. Окр. суд, Травник Ис. бр. 423/15, Држ. одв. 2822 д.о. (1915); под бр. V: (IV.3-4) 2. Окр. суд у Травнику Ис. бр. 423/15, Држ. одвј. Сарајево 2822 д. о. (1915); под VI (IV-4-5. дн. 1018. Окр. суд у Бихаћу бр. Ис. 154/199 од 1915) Процеси: Срп. ђач. омладина у Мостару: IV-17. Окр. суд Сарајево Ис. 460/90-1915. Српска омлад. У Травнику: ДАД, акв. бр. 865.

из грађанства, односно професора. Основано тајно ђачко друштво (29. априла 1914) названо је *Југославија*. Задатак друштва било је политичко уједињење Јужних Словена у самосталну државу, које се, како се у оптужници каже, имало остварити револуцијом. Богдан Јаракула осуђен је на годину дана, а остали на месечне казне тамнице.³²

Четврти процес, против *Српско-хрватске националистичке омладине*, био је у Сарајеву. Судска истрага почела је 21. јула 1914. (одмах по Сарајевском атентату). Расправа је одржана у Травнику 14–26 јуна 1915. године. Оптужени су били, као чланови одбора и организатори друштва, чији почетак датира из 1912. године: на првом месту Лазар Ђукић, а онда Цвјетко Поповић, Каменко Милошевић, Садулах Никшић, Душан Марјанац, Виктор Рупчић и Бранко Кебељић, ђаци Учитељске школе у Сарајеву; Бранко Загорац, Иво Крањчевић, Мирко Кус, Максим Протић, Радослав Семиз и Момчило Мичетановић, ђаци Трговачке академије у Сарајеву; Драган Калембер и Васо Бањац, ђаци гимназије и Хамдија Никшић, ђак сарајевске реалке, а оптужено је и 20 чланова друштва, који су били ђаци Учитељске школе, седам ђака Трговачке академије и пет ђака гимназије и Чедомил Боријевић, богослов из Рељева. Тон оптужбе против *Српско-хрватске националистичке организације* у Сарајеву, која се у раду руководила „Првом редакцијом општег програма Омладинског клуба *Народно уједињење*” (нађеног код Ибрахима Фазлиновића), гласио је: „Политичко, социјално, културно и национално уједињење Јужних Словена у самосталну државу”. На казну од три године осуђен је Боривој Јевтић, на казну од две и по године Бранко Кебељић, на казну од по две године Каменко Милошевић, Садулах и Хамдија Никшић, Виктор Рупчић, Мирко Кус; Максим Протић, Милан Прица, Бањац Ђуро, Семиз Радослав и Мичетановић Момчило на казну тамнице од годину и по. Остали су суђени на временске казне од неколико месеци.³³

Пети процес, против *Српско-хрватске националистичке омладине* у Требињу, одржан је у исто време кад и процес у Травнику. Иницијативом и личним комуницирањем с ђацима Трговачке школе у Требињу и уз њихову помоћ, Лазар Ђукић и Бранко Кебељић основали су 1914. године *Српско-хрватску националистичку омладину* у Требињу као тајно друштво ђака Трговачке школе. Претресом, код чланова ове организације нађена је такође „Прва редакција општег

³² Проф. В. Богићевић, 469-470.

³³ *Ibid.*, 470-471.

програма Омладинског клуба *Народно уједињење*”. Стога су и чланови ове организације оптужени да су радили на „културном и националном, односно политичком уједињењу Јужних Словена у самосталну државу”. Оптужено је осам ђака Трговачке школе у Требињу. Тада је оптужен и Светозар Ковачевић, банкарски чиновник из Требиња. Осуђени су на казне затвора у трајању од шест недеља до два месеца. Друштво је издавало свој на шапирографу израђен лист *Борац*.³⁴

Шести процес против *Српско-хрватске националистичке омладине* одржан је у Тузли 1915. године. Тајна организација ђака тузланских средњих школа откривена је одмах после Сарајевског атентата. Истрага је почела 9. јула 1914. године а расправа је одржана код Окружног суда у Бихаћу 13–30 септембра 1915. године. Оптужено је 39 ђака, од тога 37 ученика тузланске гимназије, углавном виших разреда, један богослов (Марко Илић) и један ђак Трговачке школе (Стјепановић Вељо). Сви оптужени, осим Вељка Наранџића, који је ослобођен оптужнице, осуђени су: на смрт вешањем Тодор Илић (касније помилован); Илић Марко на 12 година, Стојановић Младен на 16 година, Ботић Стеван на 15 година, Томић Божидар на 13 година, Васиљевић Војислав на 14 година и Стојановић Сретен на 10 година тешке тамнице; на казне тешке тамнице од једне до пет и по година осуђен је 31 ученик. Друштво је од 1914. године свој рад темељило на програму „Прве редакције општег програма Омладинског клуба *Народно уједињење*”, на чијем је челу још од 1912. године био Младен Стојановић. Програм су добили од ђака у Сарајеву, који су на једној од својих седница „без икакве промене” усвојили. Стога су и чланови тајног ђачког друштва у Тузли оптужени да су радили на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца у самосталну државу.³⁵ Државно тужилаштво у Бањалуци није пропустило прилику да изнесе и оптужбу на рачун ђачких организација у Босни и Херцеговини, јер је сматрало да су на четири одржана суђења тајним ђачким друштвима,

³⁴ Преглед ђачких велеиздајничких процеса израђен је према изворном материјалу Држ. арх. НР БиХ у Сарајеву, и то под I/IV-2-1, Окр. суд у Сарајеву бр. 7962/12/9 под II/акв. бр. 828, Окр. суд у Сарајеву бр. 7471-к (1914); под III. (IV-4-2) 326; П. Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1924., 241.

³⁵ Држ. одвј. Б. Лука бр. 3194-III 1411/14; под бр. IV(IV-3-3. Окр. суд, Травник Ис. бр. 423/15, Држ. одв. 2822 д. о. (1915); под бр. V: (IV.3-4) 2. Окр. суд у Травнику Ис. бр. 423/15, Држ. одвј. Сарајево 2822 д. о. (1915); под VI (IV-4-5. дн. 1018. Окр. суд у Бихаћу бр. Ис. 154/199 од 1915) Процеси: Срп. ђач. омладина у Мостару: IV-17. Окр. суд Сарајево Ис. 460/90-1915. Српска омлад. у Травнику: ДАД, акв. бр. 865; В. Мандић (В. Г. Манели), *Босна у ланцима, или поводом атентата Гаврила Принципа*, Сарајево 1919., 31-35.

у Бањалуци, Сарајеву, Травнику и Бихаћу, сакупљени докази који тешко терете *Народну одбрану* и њене поверенике преко Дрине, од којих 156 бањалучки суд тужи за злочин велеиздаје.³⁶

На суђењу Виктору Рупчићу и друговима у Окружном суду у Травнику, у јуну 1915. године, оптужени Мирко Кус рекао је на претресу да је иницијатива за оснивање тајног ђачког револуционарног друштва дошла из Београда и од националистичких листова. У истрази је изјавио да су инспирације свакако стигле из Београда, јер ђаци који су из Београда дошли „имали су пуно идеја, које су се у Сарајеву шириле великом брзином. Између осталих, поменути су Гаврило Принцип и Трифко Грабеж”. Рикард Кузмић казао је да је Милош Пјанић, професор, дошавши из Београда, у једном предавању рекао: „Боље је бити варварин него културни роб”. Оптужени Виктор Рупчић на суђењу је, поред осталог, рекао: „Програм националистичког покрета је израдила југословенска држава без обзира на Аустроугарску монархију.”³⁷

Из многих писама цитираних на суђењу у Травнику произлази да је тајно ђачко друштво у Тузли имало везе с академцима Вељком Вујасиновићем, Ђуром Остојићем и Љубомиром Мијатовићем. У травничкој оптужници, уз остало, истиче се: „Према програму *Народне одбране* никле су многобројне ђачке ревије, које су писале у прилог великосрпске пропаганде, против Аустроугарске монархије и проповедајући, ’културно’ јединство свих Југословена, али су неке сасвим отворено пледирале и за политичко јединство. Те најзначајније ревије су: *Зора*, *Препород*, *Српска омладина*, *Глас југа*, *Југославија*, затим часописи: *Народно јединство*, *Нова ријеч* и други. Сви пишу у духу програма *Народне одбране*, тј. потичу на мржњу против Аустроугарске монархије, против државно-правних уредаба и стања у чл. 111. б. к. з. Наведеног у погледу припадности Босне и Херцеговине и осталих њених јужних провинција.”³⁸

³⁶ В. Мандић (В. Г. Манели), 31-35.

³⁷ Ђ. Беатовић, Д. Милановић, 231-232; Др З. Антонић, *Чубриловићи 1914. и касније*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт (Посебна издања), књига 75, Београд 1999., 220-227.

³⁸ В. Дедијер, 564-772.

4. Процеси против Српске националне омладине

Први процес против *Српске ђачке омладине* у Мостару одржан је у Сарајеву 12. маја 1915. године. Оптужени су били: Исмет Сарих, Обрад Мاستиловић, Радмило Грдић, Богољуб Братић и Влајко Лалић, ђаци мостарске гимназије, и Милисав Грђић, трговачки помоћник, Чедомир Митриновић, учитељски приправник, Алекса Мисита, Чедомир Додер, сајџија, и Дејан Павић, књижарски помоћник, сви из Мостара. Оптужница је гласила да је иницијативом ђака Крсте Марића у Мостару 1914. године основано тајно ђачко друштво *Српска ђачка омладина*, на чијем је челу био Крсто Марић. Циљ друштва био је „национално, културно и економско подизање народа” (српскога). Државни тужилац видео је и сакривени циљ друштва: „припајање Босне и Херцеговине Србији”. Сви оптужени осуђени су на казну тамнице од једног месеца до једне године.

Други процес, против *Српске муслиманске ђачке организације* у Травнику, одржан је пред Окружним судом у Травнику 25. и 26. фебруара 1915. године. Оптужено је шест ђака Трговачке школе у Травнику, који су на иницијативу ђака мостарске гимназије Мехмеда Ђишића, 20. октобра 1913. основали тајно ђачко друштво које се звало *Српска муслиманска ђачка организација у Травнику*. Председник друштва био је Сафветбег Миралем. Из тока истраге види се да је и у Сарајеву постојало слично друштво, *Српска муслиманска организација у Сарајеву*, чији је председник био Ахмет Садиковић, реалац. Циљ друштва било је национализовање муслимана у српском духу. Осуђени су на затвор у трајању од две недеље до два месеца.³⁹

Судски процеси које је Аустроугарска монархија спроводила против ђака представљају преседан у међународним политичким односима до тада и изазивају згражавање већине човечанства због насилног понашања Монархије према деци. Војносудски пуковник Јосиф Чајка, који је касније водио истрагу о свим недељима у Араду, у свом службеном извештају пише: „Када сам посетио логор изведено је преда ме 30-40 мале дечице; то је био остатак од више но 400 деце, која су тамо била здрава доведена и онда бедно изгинула. Па и овај остатак, како ми рече лекар, који ме је пратио, показивао је махом на челу знаке скоре смрти, туберкулозу, која се зачала услед лоше хране. Видео сам око 15 младих дечака између 10 и 20 година којима су били ампутирани удови, који беху промрзли; неким су фалиле обе ноге све до бедара, другима до колена, а неким подлактица или цела

³⁹ Проф. В. Богићевић, 473-474.

рука. Ови ми младићи казиваху да су сви дошли здрави у логор и да су им удови промрзли на каменом поду у шталама.⁷⁴⁰

Prof. Radoslav Gaćinović, Ph.D

Principal Research Fellow

Institute for Political Studies, Belgrade

AUSTRO-HUNGARIAN HIGH-TREASONOUS COURT PROCESSES

Summary

Six years prior the Banja Luka Process in 1909 in Zagreb a large high-treinous lawsuit was organized against Adam and Valerijan Pribičević as well as against another fifty one Serbs. The extension of Zagreb high-treinous process was Friedjung Process in Vienna. This process was named after the professor of the University of Vienna Heinrich Friedjung. Alois Aehrenthal, the Austro-Hungarian foreign Minister submitted against him numerous false documents that were forged in the Austrian consulate in Belgrade in accordance with Minister János Forgách. On the 3rd of November 1915 in the crowded great hall of Girls' College in Banja Luka the trial began. The chairman of this trial was Judge Koloman Milec and also there were the jury members who had the right to vote - Dr. Julius Ansion and Mayer Hoffman. Dr. William Koenig who was the prosecutor was reading the indictment for days. Koenig began his speech that was well known to the defendants. The very reading of the indictment required a lot of effort and patience from the prosecutors Dr. William Koenig and Ziga Pinter, having in mind that it had 262 pages printed in large paper format. With the reading of the indictment began a large court process which was known in history as the Banja Luka High-treinous Process. The world public, especially the professors from the distinguished universities were very surprised by the actions of the Austro-Hungarian occupation authorities that staged such a monstrous court process accusing for high treason a large part of Serbian intelligence in Bosnia and Herzegovina in late 1915, the time when

⁴⁰ В. Торовић, 95-96; Народно јединство, 163/1919.

its military forces achieved successes and had a great offensive in the Balkans, when Austro-Hungarian Empire was convinced that Serbia will lose the war. All of the contested national organizations by their opinion were also accused. It was much harder with an organization like Prosvjeta which was practically invulnerable because of its complete legality and transparency of action. At the beginning of the 20th century there were no more than 24 Serbs with university education in Bosnia and Herzegovina. Prosvjeta was the one that helped to build up the modern Serbian intelligentsia in the provinces. This was a broad covered organization and in 1911 it had a network of 79 subcommittees, 266 commissioners and several thousand of helping members. By the beginning of the war this educational organization has schooled 127 students at international universities and 220 high school students. This changed the ratio of Serbian and non-Serbian intellectuals significantly and the domination of Catholic intellectuals was weakened. In 1913 there were 319 Catholic, 100 Muslim and 265 Orthodox graduated students. The trial of the whole organization in Banja Luka Process was really inappropriate and it was argued on the premise that the secretary of this organization allegedly practiced subversive propaganda. The main goal of these high-treasonous processes was to abolish the institutions that created such powerful and aware national intelligentsia. Pašić tried to engage the Dutch government and other friends in Europe in order to ensure amnesties after Banja Luka Process. Pašić had received the news from Paris that the Spanish king had sent a second telegram to Vienna in favor of the Banja Luka convicts upon the intercession of some French Catholic intellectuals. Then the news came from the Vatican that the papal Nuncio was at the audience with the Austrian emperor and that the subject of their discussion was an amnesty for the ‘high traitors’; however, no news came from the Nuncio. This was the reason why the Vatican demanded a report from the Nuncio who on the 1st of March replied that he made a heartwarming application for an amnesty on the behalf of the Pope, yet that he didn’t receive any response from the Austrians. Finally, on the 28th of March 1917 Pašić received a telegram from Madrid stating that 16 death inmates from Banja Luka Process were amnestied. Pašić and Nikola Stojanović respectfully, in a sort of a sobbing note thanked the King of Spain on behalf of the entire Serbian people in Bosnia and Herzegovina and the families of amnestied convicts. Text of the Austrian Emperor’s telegram to the Spanish king Alfonso XIII said: “In response to your wish and with sincere joy because I have the right to amnesty, I abolished the death penalty to 16 Bosniaks”.

Key words: Austro-Hungary, Bosnia and Herzegovina, high-treasonous processes, Zagreb Process, Friedjung Process, Banja Luka Process.